

A HELLENISZTIKUS TÖRTÉNETÍRÁS MŰHELYÉBŐL

III. A KARDIAI HIERÓNIMOS ÉS TACITUS

Hermann Strasburger egyik tanulságos historiográfiai áttekintésének pusztja címe is sokat mond: «Ümblick im Trümmerfeld der griechischen Geschichtsschreibung.»¹ Nehéz feladatra vállalkozik az, aki ennek a rommezőnek szanaszét heverő törmelékeit próbálja összeszedgetni, azonosítani és megszólasztásra bírni. A kiindulás szinte minden esetben Ed. Schwartz vagy F. Jacoby megfelelő RE-cikke, csupa úttörő teljesítmény, amelyet az egyik legújabb görög irodalomtörténet szerzője² kalaplevéve regisztrál, és amelyet kritikusan ma sem tudnak jobbal pótolni.³

A hellénisztikus történetírás műhelytitkainak feszegetésével magunk is próbálkoztunk.⁴ A Nagy Sándor-hagyomány frazeológiájának vizsgálata (uo. 193 skk.) használhatónak látszó kulcsot adott a kezünkbe, amely — egyebek közt — Tacitus olvasmányainak és írói eljárásának felderítésében is segíthet. Így jutottunk el pl. Agricola és Germanicus tacitusi ábrázolásának alaposabb megértéséhez, akárhány — eddig nem sejtett — hellénisztikus történetírói rekvizitum kitapintásához.⁵

De egyszer már korábban⁶ is sikerült rábukkannunk a hellénisztikus historiográfia egyik jellegzetes mozzanatára Tacitusnál ott, ahol ezt még Ronald Syme sem tartotta számon: az Annales III. könyvének elején, a férje hamvainal hazatérő Agrippina brundisiumi fogadtatásának «tragikus és theatrális» leírásában. Mint annak idején már Ed. Norden (persze csak irodalomtörténeti összefoglalásának «szempontjai és problémái» közé eldugva: Einl. I 581) jelezte, Tacitus «drámailag mozgalmas, megragadó ábrázolása» apró részleteiben is egyezik Démétrios Poliorkétés hamvainak hazaszállításával (Plut., Dém. 53), bizonyosan Duris leleményével. (Vö. Plut., Alkib. 32 = FGH 76 F 70; Athén. XII 49 p. 535 c.) Annak, amit Plutarchos Antigonos (Gonatas) fiúi tiszteletadása kapcsán *τραγική τις και θεατρική διάθεσις*-nek minősít, meglepő párhuzamát találjuk Suetonius Caligula-életrajzában is, ahol (15,1) Agrippina

¹ A «Historiographia antiqua» c. W. Peremans- emlékkönyvben (Leuven 1977), 3 skk., vö. 51: «im Trümmerschutt der griech. Historiographie».

² A. Lesky: *Gesch. der griech. Lit.* Bern 1957/58, 713.

³ Ha igaz a volna, komoly önkritikára készíthetné a klasszika filológia művelőit W. Nagel, aki F. Jacoby «kiábrándító» Ktésias-cikkéről így írt (Ninus und Semiramis in Sage und Geschichte. Berlin 1982, 16): «Hier paart sich Inkompetenz mit alphilologischer Arroganz.»

⁴ A hellénisztikus történetírás műhelyéből. I—II. Ant. Tan. 27 (1980) 209 skk.

⁵ Alexander d. Gr. als Muster taciteischer Heldendarstellung. Gymnasium 89 (1982) 37 skk.

⁶ Thukydidéstől Tacitusig. Ant. Tan. 21 (1974) 44 skk. = Actes du IXe Congr. de l'Assoc. G. Budé, I (Paris 1975) 236 skk.

hamvainak ünnepélyes hazaszállításáról van szó: *Pandateriam . . . ad transferendos matris cineres festinavit, tempestate turbida . . . ac per semet in urnas condidit; nec minore scaena Ostiam . . . et inde Romam Tiberi subvectos . . . Mausoleo intulit.* Tacitus «tragikus» előzményeiről szólván⁷ a plutarchosi Démétrios-életrajz forrásainak és összefüggéseinek felderítését kezdettől fogva fontosnak és kívánatosnak véltük.

Itt azonban kanyarodjunk vissza Strasburgernek arra a megállapítására (28), hogy «felületes forráskritika — sajnos — rosszabb, mint annak mellőzése.» Éppen ezért a görög historiográfia másodlagos közvetítői közt oly fontos szerepet játszó Plutarchos (ebben az esetben a Démétrios-, továbbá az Eumenes- és Pyrrhos-életrajz) mélyebbre ható forráselemzése helyett érjük be Strasburger szerényebb és realisabb igényének lehető kielégítésével, néhány név nélkül hagyományozott részletnek irodalmi és történeti szempontú besorolásával.⁸ Plutarchos túlságosan is sok forrásból merített.⁹ A Rosenberget¹⁰ csak a «párhuzamos» Antonius-életrajz forrásai érdekelték; a Démétrios-életrajz legújabb méltatója, R. Flacelière is megelégedett a korábbi — «egyáltalán nem meggyőző» — szakirodalom felsorolásával, kijelentvén, hogy tökéletesen biztos eredményt úgysem érhetünk el; a *vita* legfőbb forrásai közt elsősorban a kardiai Hierónymost és az athéni (vagy naukratisi) Phylarchost tartja számon, — Durist csak harmadsorban.¹¹

Jól emlékszünk arra a megrovásra, amelyben Polybios (II 56) Phylarchost részeltette, mint aki olvasóit — «miként a tragédiaírók» — hatásvadászó jeleneteivel meg akarta ríkatni (*σπουδάζων δ' εἰς ἔλεον ἐκκαλεῖσθαι τοὺς ἀναγνώσκοντας καὶ συμπαθεῖς ποιεῖν τοῖς λεγομένοις*).¹² Ennek a Phylarchosnak a mintáulvételét a plutarchosi Démétrios-életrajzban Flacelière (11 sk.) több párhuzammal szemlélteti: Athénaios (VI 261 b) szerint Phylarchos művének XIV. könyvében mondta el Démétrios hízelgőinek azt az elmésségét (más királyok nem királyi voltáról, már mint hogy a többi *diadochos* méltósága nem fogható Démétrioséhoz), amelyet a plutarchosi *vita* 25,7. fejezetében szinte szószерint olvashatunk. A közvetlen folytatás (Démétrios és Lysimachos szópárbaja: 25,9)¹³ ugyanígy Phylarchosra vezethető vissza (vö. Athén. XIV 614 e). Végül «phylarchosi modorúnak» minősíti Flacelière az Antiochos és Stratoniké szerelméről szóló híres elbeszélést is (c. 38).¹⁴ A Plutarchostól gyakran idézett Durisra, mint a Démétrios-életrajzban is felhasznált szerzőre viszont csak Démétriosnak uralkodói igényeit jelképező viseletével kapcsolatban tér ki (c. 41,5—8, vö.

⁷ Gymn. 89 (1982) 54,10. j.

⁸ I. m. 28,88. j.: «das anonyme Stück nach seiner literarischen und historischen Typik einzuordnen und auszuwerten.»

⁹ Vö. K. Ziegler: RE «Plut.» 911 skk.; W. E. Sweet: Sources of Plut.' Dem. Class. Weekly 44 (1951) 177 skk.; R. Flacelière: Plutarque, Vies, t. XIII. (Coll. des Univ. de France, Paris 1977), 10 skk.

¹⁰ A. Rosenberg: Einl. und Quellenk. zur röm. Gesch. Berlin 1921, 216.

¹¹ I. m. 13.

¹² FGH 81 T 3 és F 53; Phylarchosról FGH II C 133 sk.; vö. B. I.: *Spectaculum*. A «tragikus» történetírás egy motívuma Liviusnál és Tacitusnál. MTA I. OK 28 (1973) 345 skk. = Acta Class. Debr. 9 (1973) 57 skk.; Flacelière: i. m. 12,1. j.

¹³ Ehhez l. Flacelière jegyzetét: i. m. 201. «Lamia» és «Pénélopé» elméskedő összehasonlításának távoli párhuzama Tac., Ann. XIV 60,3: *castiora esse muliebria Octaviae, quam os Tigellini*.

¹⁴ Vö. B. I.: Avicennas Quānūn im westlichen Ärztekanon. Acta Ant. 29 (1981) 67 skk. Flacelière (61,3. j.) a «különös történet» franciaországi utókorából J. A. D. Ingres festményét említi.

Athén. XII 535 e), a zárófejezet (a fentebb Agrippina brundisiumi bevonulásának mintájaként említett gyászmenet) durisi eredetére és tacitusi visszhangjára nincs szava.

Mi itt kapcsolódunk korábbi megfigyeléseinkhez. G. A. Lehmann ellenvetéseivel¹⁵ szemben — úgy hisszük — nem alaptalanul értelmeztük a tacitusi *Historiae* egy helyét (V 23,1 *Civilem cupido incessit navalem aciem ostentandi*) úgy, hogy Alexandros szerepében nemcsak egyik-másik pozitív tacitusi hős (Agricola, majd az *Annales*ben Germanicus), hanem a bataviai Civilis is színre léphetett.¹⁶ Tisztázódott, hogy Civilis *cupido*-ja *biztosan* a nagysándori *πόθος*-nak barbár környezetben felcsendülő visszhangja, mivel a folytatáshoz (*captae luntres sagulis versicoloribus haud indecore pro velis iuvabantur*) idézhető pliniusi párhuzam (N. h. XIX 5, 22 *stupuerunt litora flatu versicolori*, vö. Suet. Calig. 37,2) a makedón hódító indusi hajózásának *kétségtelen* dokumentuma. Az ezt közvetlenül megelőző jelenet (22,3: a római Cerialis gáláns kalandja egy bizonyos Claudia Sacrata nevű germán hölgygel)¹⁷ elgondolkoztató hasonlósággal bukkan fel a plutarchosi Démétrios-életrajzban (9,5—7): a seregétől távol, a világszép Kratésipolisszal szórakozó Démétrioson rajtaüt az ellenség, mire «ijedtében ócska köpenyt terítve magára, de csak futással tudott elmenekülni, és kis híja volt, hogy féktelensége miatt szegyenletes fogságba nem esett.» A tagadhatatlan párhuzam egyetlen Tacitus-kommentárban sem szerepel, és Flacelière sem említi.

Nem tér ki a váratlan egyezésre a Diodóros XVIII—XX. könyveiben rejülő egyik — talán valóban a legfőbb — forrás (már mint a kardiai Hierónymos) monografikus feldolgozója, Jane Hornblower sem, aki az «értelmes és bátor» Kratésipolis (Diod. XIX 67,2) sikyóni «uralkodásával» kapcsolatban a 310-es évek «*iron lady*»-jének historiográfiai sorsával is foglalkozik:¹⁸ szerinte Hierónymos *virago*-portréja *válasz* lehetett a Plutarchosnál ránkmaradt frivol történetre; Duris, akinek művéből Plutarchos itt valószínűleg merített, Aspasiának a komédiáiroktól eltorzított «helenai» szerepét (Arist., Acharn. 527—; Plut., Perikl. 24 sk.) húzta rá az erélyes asszonyra. (Vö. Kleopatrával, mint *fatalis monstrum*-mal; de ideillik a *nescia tolerandi* Agrippina tacitusi ábrázolása is.)¹⁹

Ha már egyszer Hornblower Hierónymos-monográfiájáról szó esett, foglalkoznunk kell a hézagpótló mű eredeti Tacitus-vonatközlésével is. Recenzió, J. Malitz szerint²⁰ a szerzőt koncepciójának megformálásában legalább annyira ösztönözte R. Syme Tacitus-könyve, mint Jacoby RE-cikke. Ez a célzás tulajdonképpen egy «ragyogó» (42) részletmegfigyelésnek és egy «némileg spekulatív» (43) gondolatmenetnek szól.

¹⁵ G. A. Lehmann: Tac. und die *imitatio Alexandri* des Germanicus Caesar. A «Politik und literarische Kunst im Werk des Tac.» c. kötetben (Stuttgart 1971), 27.

¹⁶ Gymn. 89 (1982) 48.

¹⁷ Vö. R. Syme: Tac. I, 175.

¹⁸ J. Hornblower: Hieronymus of Cardia. Oxford 1981. 225 skk.; vö. F. Stähelin: RE „Kratésipolis” 1643. — Wilamowitz odavetett megjegyzéseit (Isyllos von Epidauros. Berlin 1886, 37: a plautusi *Cureulio* cselekvényének epidaurosi színhelyéről és Sikyón 303. évi ostromáról) megtoldhatjuk a *de Coculitum prosapia* eredeztetett félszeműek (394 *unoculi*) feltehető *antigonosi* eredetével, vagyis az attikai minta *időszervi* célzásaival. Kratésipolis alakja és egyénisége szinte kínálkozott a komédiáfrók céltáblájául.

¹⁹ Kratésipolis találkozásának politikai motívumairól vö. Flacelière 194.

²⁰ Gnomon 56 (1984) 45.

A szerző ti. — Hierónymos történeti művének rekonstruálása során — külön vizsgálta, hogy a későbbi kivonatoló(k)tól érhetőleg mellőzött módszertani stb. bevezetés után a Nagy Sándor örökségén ótvódó diadochosok korszakának érdemleges tárgyalása mivel kezdődhetett. A kiindulási pontot Diodóros (XVIII.) excerptumának első tizenöt fejezetén belül keresi és abban a földrajzi áttekintésben találja meg, amely a baktriai zendülés leverésének krónikája előtt (Diod. XVIII 5—6) olvasható. Ennek az Arrianossal (Anab. V 5—6, vö. Curt. Ruf. VII 3,19—21) nagyjából egyező összefoglalásnak — nem annyira *perihégésis*nek, mint térképnek — a forrása csak Hierónymosnak alkalmasint Alexandros *bématistéseire* alapozott (nem hérodotosi!) világfelosztása lehet. A görög előzmények közül egyedül Xenophónt (Kyrup. I 1, 4), a római parhuzamok közül pedig (a *Commentarii de bello Gallico* katonai szempontú bevezetésén kívül) csak azt a mesteri áttekintést tarthatjuk számon, amely Tacitus első nagy művének felejthetetlen prooemiuma után (Hist. I 4, 1) következik: *... repetendum videtur, qualis status urbis, quae mens exercituum, quis habitus provinciarum ... fuerit, ut non modo casus eventusque rerum, ... sed ratio etiam causaeque noscantur.* Ennek az eddig fel nem ismert összefüggésnek felvillantása — korántsem részletes kifejtése — után (87) már csak egy idézetet találunk, Syme hamisítatlan tacitusi megfogalmazásainak egyikét: a történetíró máris «belemerülhet az események sodrásába, nekivetkezve a cselekvésnek és a magyarázkodás cicomáitól akadályozatlanul.»²¹ Tagadhatatlanul eredeti megfigyelés, de amelynek súlyt csak további egyezések adhatnak.

A J. Malitztól «némileg spekulatívnek» minősített gondolatmenet az arab Nabatai-örzs hierónymosi leírásához (Diod. XIX 94—97) kapcsolódik (144 skk.). A dinasztiaalapító Antigonos Monophthalmos 312-ben Hierónymost állította a Holt-tengeri bitumen megszerzésére kiküldött különítmény élére (Diod. XIX 100, 1). A szemtanúi dokumentum — mintegy hérodotosi *logos*²² — az illető törzs szokásait a sivatagi táj jellegével magyarázza. A teve- és juh-tenyésztő, legfeljebb vad növényekkel és vadméhek mézével élő népcsoport nem foglalkozik földműveléssel, nem épít házat, és hagyományos törvényeinek megszegőit halállal bünteti. Állandó otthonról azért nem gondoskodnak, hogy szabadságukat ne korlátozhassa senki és semmi. A sivatag megvédi őket, ellenségeiket viszont elriasztja; ők annál jobban értenek az éltető víz tárolásához és elrejtéséhez. (Vö. a sátorlakó rechabiták ősi szokásaival: Jerem. 35, 6—10.) Démétrios makedónjai sem boldogulnak velük; meghódíthatatlanságuk tudatában kiabál le sziklavárukból «egy barbár» az ostromlókhoz: minek hadakoznak velük, hiszen nincs semmijük, amire másnak szüksége lehetne; a szolgaság elől húzódtak a sivatagba, szabadságukhoz ragaszkodva választották ezt a valósággal állati létet (98, 4 *βίον ειλόμεθα ζῆν ἐρημον και θηριώδη παντελώς*). Ők nem ártanak másnak, a makedónok se jogtalankodjanak velük, hanem érzék be a felkínált ajándékokkal és menjenek haza békességben.

Később («A történetíró szavahihetősége» c. résznek az Antigonidák politikájával foglalkozó fejezetében, 177 skk.) Hornblower még egyszer visszatér a nabataeusok szabadságszeretetére és kifejti, hogy Hierónymosnak az *eleutheria* kérdésében vallott vélekedése az aktuális események előadásának «bizonyos közvetett (burkolt) kifejezésében» (a certain oblique expression in his

²¹ R. Syme: Tac. I 146 sk.: ... plunge into the stream of events, stripped for action and unencumbered by the paraphernalia of explanation.

²² Vö. F. Jacoby: RE «Hieronymos» 1559.

account of actual events) is megnyilvánulhatott; az illető beszéd (a «barbár» lekiabálása, melyet később a követek is hitelesítenek) «domináns» témát fogalmaz meg világosan: a hódító *φιλαρχία*-ja összeegyeztethetetlen a meghódítottak (vagy veszélyeztetettek) függetlenségvággyával. A «félszemű» Antigonos egész története az uralkodói önkény áldatlan következményeit példázza (was a lesson in the disastrous consequences of authoritarianism): a hegyilakó kossaiosokkal, a nabataeusokkal vagy akár Babilonnal való bánásmód végül is attól a helyi támogatástól fosztotta meg Antigonost, amelynek birtokában Seleukos fölé kerekedhetett volna. Ptolemaios, Peukestas, de kiváltképpen Seleukos okosabb volt, jobban is járt. A Hérodotosra emlékeztető és a távoli népek eszményítésének hagyományát is őrző *logos* alkalmas és biztonságos eszközként kínálkozott komoly üzenet közvetítésére (178: was a safe vehicle in which to convey a serious message to a despot); a bukott (phaléroni) Démétrios mondta II. Ptolemaios Philadelphosnak (Plut., Reg. et imp. apophth. 189 d = FGH 228 T 6 b): «Amit a barátok nem mernek megmondani a királyoknak, megírják könyvekben.»²³ Hornblower végkövetkeztetése: Hierónymos az utopisztikus elmélet nyelvén és a barbár Kelet exotikus színeivel cifrázva (couched in the language of utopian theory and dressed in the exotic colours of the barbarian East)²⁴ hallatta figyelmeztető szavát Antigonos Gonatas görögországi politikájának bírálataul.

A fentebb említett IV. fejezet (The Historian's Truthfulness) záró bekezdése (178 sk.) világosan összegzi a — közvetve Syme-tanítvány — szerző következtetéseit. Hierónymos számára csakis a szabadság *foka*, nem a monarchia léte volt kérdéses. A görög világban már nem a legjobb államformáról, legfeljebb a királyság jó vagy rossz voltáról vitáztak; kivirágzott a *περὶ βασιλείας*-irodalom. Démosthenés halálával nemcsak a szabadságnak, hanem az ékesszólás művészetének is leáldozott. A hellénisztikus Athénben filozofáltak, Makedoniában pedig — W. W. Tarn szellemes megállapítása szerint²⁵ — «a Múzsák közül Klió talált a legszívesebb fogadtatásra» (the Muse who found the best entertainment in Macedonia was Klio). Ha Hierónymos helyzetét meg akarjuk érteni, tekintetünket ne a városállamok letűnt világa felé irányítsuk, hanem előre, a princepsok Rómájának «párhuzamos» történeti szakasza és annak legnagyobb történetírója: Tacitus felé. A viharok elültével Tacitus korában sem volt kérdéses a kormányforma; a császárok voltak jók vagy rosszak. Nerváról még azt is mondhatták, hogy a principatust «vegyítette» a szabadsággal, és a történetíró úgy vélhette, hogy *sine ira et studio* örökíti meg a közelmúlt eseményeit. «This is, perhaps, the true perspective in which we should see Hieronymus and his work» (179), szűri le Hornblower a mindenképpen tanulságos egybevetés eredményét, az ötlet merészségét a közbeiktatott «talán»-nal enyhítve. De helyénvalónak érez a végén még egy közvetlen Tacitus-idézetet (Dial. 41,3) is: *ne Macedonum quidem ac Persarum aut ullius gentis, quae certo imperio contenta*²⁶ fuerit, eloquentiam novimus, és hőseivel — Hieróny-

²³ Vö. Fr. Wehrli: Die Schule des Aristoteles, IV. Basel 1949. 18 (frg. 63).

²⁴ Vö. 219 (ugyancsak a nabataeusok *phileleutheria*-ja, ill. az «autokrata» uralkodó *phronéma*-ja kapcsán): «the philosophy of *autarkeia* seemed to be lived out by certain communities of noble barbarians.»

²⁵ W. W. Tarn: Antigonos Gonatas. Oxford 1913. 241.

²⁶ A latin idézetből nem tudhatjuk meg, hogy a szerző a kétértelmű *contenta* jelzőt az adott összefüggésben hogyan értette; vö. «Tacitus Dialogusa és Cicero Brutusa» c. előadásunkkal: Ant. Tan. 31 (1984) 37 skk. = Bull. de l'Assoc. G. Budé 1985, 292.

mossal és Tacitusszal — szinte azonosulva, első személyben zárja: «We have gained peace, but lost liberty, and great oratory cannot flourish in the conditions of our times; we must write history now.»

Hornblower recensensével (43) egyetértőleg mi is kérdezhethetnők: kitapintható-e ez a didaktikus elem Hierónymos művének egyéb fejezeteiben? A kivédhetetlen «nem» ellenére csatlakozunk a szerzőhöz annyiban, hogy az oxfordi környezet sugallta megérzéseit megpróbáljuk kiegészíteni. Általánosabb igényű kérdésünk így hangzik: kitapintható-e a hellénisztikus történetírás ismerete Tacitus *egész* oeuvre-jében?

Kezdjük az Agricola-életrajzzal. Nem soroljuk itt fel a szakirodalom megállapításait a *vita* műfaji és stilisztikai komplexitásáról.²⁷ Nyomatékosan hangsúlyozzuk azonban az Agricola- (és általában a Tacitus-) kutatásnak azt az örökletes fogyatkozását, hogy a források kérdésében következetesen csak a római előzményekre vagy párhuzamokra van tekintettel, míg az ugyanannyira magától értetődő görög mintákat általában nem, vagy alig tartja számon. A mértékadó Ogilvie — Richmond-kommentár²⁸ bevezetésében is csak Xenophón Agésilaosát, Isokratés Euagorasát és Polybios Philopoiménját — mint a műfaj görög modelljeit — találjuk említve.²⁹ Már RE-cikkünkben³⁰ rámutattunk egy jellegzetesen nagysándori motívumra, amely azonban döntő módon színezi Tacitus Agricola-portróját: *intravit animum militaris gloriae cupido* (5, 3, mint az Alexandros-hagyományban refrénként ismétlődő *πόθος ἔλαβεν αὐτόν*).³¹

A Nagy Sándor-hagyománnyal való behatóbb foglalkozás során³² számos olyan egyezésre bukkantunk, amelynek felismerése az Agricola-életrajz alaposabb megértéséhez is hozzájárult. Például a *magna ac nobilis virtus*-nak mindjárt az első mondatban olvasható győzelme az *invidia* felett nem pusztá közhely, mint ahogy Ogilvie (127) magyarázta, hanem az uralkodói enkómionoknak a sztoikus *areté*-tanításból táplálkozó nagysándori tétele (vö. Cic., De or. II 210; Hor., Epist. II 1,12; Curt. Ruf. VIII 5, 11). Elválaszthatatlan a Nagy Sándor-hagyománytól az Agricolával kapcsolatban többször felcsendülő *primus inventor*-motívum (10, 1 *tum primum perdomita est*; 10, 4 *tunc primum . . . invenit domitique*; 33, 3 *inventa Britannia et subacta*). «Szónoki formula» (Ogilvie 212) persze a *labor et periculum* szókapcsolat is (18,5, vö. már 8,2 *labores et discrimina*), de megint csak jellegzetes tartozéka a Nagy Sándor-hagyománynak (vö. pl. Arr. V 25–27), amelynek gyakori ismétlődése vagy ritkasága még a fentebb tárgyalt Diodóros-könyvek forrásainak elkülönítésében is segíthet.³³ A britanniai helytartó szokatlan téli hadviselésének (18,2) párjait Arrianosnál (VII 15), egy sziget hajók nélkül való megrohanásának (18, 3–) pontos megfelelőjét Nearchos *periplus*ában (FGH 133 F 1 g; vö. Arr., Ind. 40,7) találjuk meg. Még holmi közönségesnek látszó évkezdő formula (mint 22, 1 *tertius expeditionum annus novas gentes aperuit*) mögött is a világré-

²⁷ Vö. RE «Corn. Tacitus» Suppl. XI 400 sk.

²⁸ Oxford 1967. 12.

²⁹ Vö. Fr. Pfister (Rec. G. L. Dirichlet: De veterum macarismis, Giessen 1915): Berl. Phil. Wochenschr. 35 (1915) 755 skk.

³⁰ I. h. 404, ill. még korábban: Ant. Tan. 3 (1956) 244 = Das Altertum 4 (1958) 35.

³¹ Vö. Ant. Tan. 27 (1980) 193 sk.; Gymn. 89 (1982) 39.

³² Vö. Ant. Tan. 27 (1980) 209 skk.

³³ I. McDougall nemrég (Hildesheim 1983) megjelent Diod.-szótárához még nem jutottunk hozzá; Hornblower görög indexe (289 sk.) túl sovány.

szeket *feltáró* és a természetet is *legyűró* makedón király sablonja rejlik. Vagy ki gondolta volna, hogy például a «futtában» elfoglalt britanniai tartományok (23 *quae percucurrerat*) említése a *villám*hoz hasonlított világhódítói száguldás (*ἀμύχανον τάχος*) távoli visszhangja?

Az Agricola-életrajz szövegéből kifejtethető nagysándori vonatkozások részletezőbb felsorolásának itt nem volna értelme. Korábbi vizsgálódásaink³⁴ legfőbb tanulságaként csak annyit ismételünk meg, hogy az utalásoknak ez a sokasága elképzelhetetlen a hellénisztikus történetírás — nemcsak a «szűkebb» Nagy Sándor-hagyomány — szuverén ismerete nélkül, és ennek a felismerésnek az Agricola legközelebbi kommentárjában már tükröződnie kell.

Ha most a következő «kis írással», a Germaniával folytatjuk, nagy tekintély megállapításaival kell szembenéznünk. Eduard Norden, miután Tacitus germán leírásában a poseidóniosi ethnográfia felhasználásának nyilvánvaló nyomait kimutatta, a *közvetlen* felhasználás lehetőségét határozottan tagadta.³⁵ A mester érvelésének bevezető mondatait (143) szószerint idézzük: «Nincs még egy nagy római író, aki mindent, ami csak görög, olyannyira elutasítana, mint Tacitus. A római *imperium* nagyságának tudata, a nemzeti büszkeség (der Stolz auf das nationale Römertum) hihetetlenül kifejlődött benne; az egész . . . görögséggel vagy mereven elutasítólag, vagy hűvös tartózkodással áll szemben.» (Itt hivatkozik Annius Florusra, mint a traianusi idők «büszke római tartását» követő hadrianusi hellénophilia ellenzőjére: *sperne mores transmarinos, mille habent officias* . . .) «A Dialogusban dokumentált görög irodalmi ismeretek sem terjednek túl az iskolában olvasott klasszikusokon, akiket Tacitus a modernek ellenében magasztal; a kevésbé ismert írókat a Cicero utáni latin forrásokból veszi.» Az Annales emlékezetes Gorgias-idézetéből (VI 6,2 *neque frustra praestantissimus sapientiae firmare solitus est* . . .) sem következtethetünk Platón behatóbb ismeretére, legfeljebb arra, hogy a tekintélyes szónak «nem mehetett el csak úgy a Gorgias mellett» (144). «Szemmel látható helyesséssel» (mit sichtbarer Billigung) örökítette meg apósának visszaemlékezését a *Romano ac senatori* megengedhetetlen filozófiai elmélyedésről (Agr. 4,3). Világnézete mindenestre «bámulatosan filozófiátlan» (erstaunlich unphilosophisch) volt. «Mit is nyújthatott volna egy ennyire megkötött szellemű rómainak (einem Manne von solcher echt römischen Gebundenheit des Geistes) Poseidónios filozófiai, sőt sztoikus reflexiókkal átítatott történeti műve . . .? Poseidóniosnak az apróságokat szívesen színező előadásmódja is szöges ellentéte a tacitusi tömörségnek (Gedrungenheit). Ami összehasonlítható mégis akad — a *drámai expozíció, éthopoiia* stb. —, az közös örökségként *megvan a hellénisztikus historiográfiában*, amelynek Tacitus is követője volt, bár erről aligha tudott» (145: kaum sich dessen bewusst).

Ennek a klasszikus okfejtésnek tulajdonképpen minden mondatával tüzetesen kellene foglalkoznunk. Tacitus állítólagos graecophobiáját azóta többen vizsgálták;³⁶ akadtak azonban olyanok is, akik korántsem csak római szerzőkre (Sallustiusra, Liviusra, Vergiliusra) szorítóköz olvasottságát dokumentálták.³⁷ Ismerjük az irodalmi (nemcsak a tudományos) hivatkozások lélektanát és megbízhatóságát, mégsem vagyunk olyan rossz véleménnyel pél-

³⁴ *Gymn.* 89 (1982) 40 skk.

³⁵ *Ed. Norden*: *Germ. Urg.*⁴ Stuttgart 1959. 142 skk.

³⁶ *Vö. B. Hardinghaus*: *Tac. und das Griechentum*. Diss. Münster 1932; átfogóbban: *R. Syme*: *Tac.* II 504 skk.

dául a Dialogusban³⁸ aposztrofált nevek és művek valóságos ismeretéről. Biztos, hogy Cicero sem olvasott végig minden szerzőt, akit csak említ, de rendkívüli tájékozottságát — *ultra quam concessum Romano ac senatori* — akkor is el kell ismernünk. Nem valószínű, hogy a rengeteg névvel akár a Brutusban, akár egyebütt csak úgy dobálózott volna. Lehet, hogy nem tanulmányozta behatóan Deinón *Persika*-ját (De div. I 23,46), de tudott róla; megvolt a véleménye Duris (Att. VI 1,18) vagy Kleitarchos és Stratoklés kitalálásairól (Brut. 11,42), mégis szívesen látta volna, ha kilikiai «hadisikereit» Kleitarchos Nagy Sándor-történetéhez hasonló hangnemből ismerik el és örökítik meg (Fam. II 10,3, vö. V 12 *ad Luceium*). Tisztán látta pl. L. Cornelius Sisenna szónoki és történetírói tehetségét, — csak ne éppen Kleitarchosnak szegődött volna követőjéül! (De leg. I 2,7.) Vagy Livius hellénisztikus előzményekre épülő évkönyveinek megjelenése egyszerismindenkorra véget vetett volna a hellénisztikus («drámai» vagy «tragikus») görög történetírás közvetlen olvasásának Rómában?

Ákárhogy nézzük, Norden állásfoglalása nem egészen világos és következetes. Értjük és elfogadjuk, hogy Poseidónios germán ábrázolását Tacitus feltehetőleg inkább csak *közvetett* csatornák útján hasznosította; értjük, hogy Poseidóniosnak helyenként szívesen részletező előadásmódja nem egyezik a köztudatban élő tacitusi tömörséggel; de mit jelent akkor a görögséget elutasító Tacitusban mégis «összehasonlítható» (was sich etwa Vergleichbares findet) hellénisztikus hagyomány: a «drámai expozíció, éthopoiia stb.»? Talán azt, hogy az *igényes* thukydidési, polybiosi és poseidóniosi örökség továbbvitelében az *igénytelenebb* — vagy *mást* igénylő — hellénisztikus történetírásnak Sallustius és Livius teljesítménye után is maradt szerepe a császárkori Rómában. Norden, aki az «Einleitung» római irodalomtörténetének kiegészítéséül (1910-ben) adott «Szempontjaiban és problémáiban» a tacitusi «előadástechnika» hellénisztikus előzményeit a bevezetőben említett Duris-párhuzammal szemléltette, ugyanezekről az előzményekről, ill. tényekről tíz évvel később, a Germania újszerű interpretálása során megfeledkezett volna? Nyilván nem, de az annyi önkényes játszadozást kitermelő «Posidonische Mode» (Germ. Urg. 97) helyreigazítása közben korábbi — helyes — felismerését csak ilyen bonyolult fogalmazásban látta jónak szóhoz juttatni. Maradjunk inkább a mester korábbi optimizmusánál (uo.), hogy ti. ezt a technikát «talán máshol is ki lehet mutatni.» Vizsgálódásainkat épp ennek az útmutatásnak a jegyében kezdtük.

Ha most a Germania megfelelő fejezeteit a fentebb már ismertetett nabataeus-leírással (Diod. XIX 94 skk.) egybevetjük, először is sajnálhatjuk, hogy Diodóros XVIII. és köv. könyveit Norden nem vonta be megfigyeléseinek körébe. Diodóros-utalásai vagy az V. könyvben olvasható poseidóniosi kelta ethnográfiának, vagy a későbbi — XXXIII. és köv. — könyvek hasonlóképpen poseidóniosi kelta vonatkozásainak szólnak. Hiába kerestük a «barbár» nabataeusoknak «teljességgel állati» életmódjára való hivatkozását (XIX 97,4 *βίωv* . . . *ζῳον καὶ θηριώδη παρελῶς*) abban az összeállításban is, amelyben (164) Norden Poseidónios «kedvelt motívumának», az elállatiasodásnak (Vertierung)³⁹ a plu-

³⁷ Pl. P. Treves: Il mito di Alessandro. . . Roma 1959, 159 skk., R. H. Martin: Tac. London 1981. 14 skk.

³⁸ Ill. a tacitusi Dialogus egyik fő forrásában: vö. a 26. jegyzetben említett metzi előadásunkkal.

³⁹ Vö. K. Reinhardt: Poseidonios über Ursprung und Entartung. Heidelberg 1928. 16 skk.

tarchosi Marius-életrajzban vagy Diodórosnál olvasható előfordulásait csoportba kötötte. Közeli párhuzam XXXIV 36 is: τὸ πλῆθος παντελῶς ἀπεθηριώθη, de még közelebbi az a kérdés, amelyet a geták ellen hadakozó Lysimachosnak tett fel a bölcs Dromichaités (Diod. XXI 12, 5—6): minek hagyta oda a makedón udvar fényes gazdagságát és miért vágyik az állati életet élő, szegény barbárokéra (τί οὖν . . . ἐπεθύμεις εἰς ἀνθρώπους παραγενέσθαι βαρβάρους καὶ ζῶντας θηριώδη βίον), a természet ellenére (παρὰ φύσιν) vonulván olyan barátságtalan (itt: «északi») tájakra, ἐν οἷς ξενικὴ δύναμις ὑπαίθριος οὐ δύνатаι διασώζεσθαι.

Az utolsónak említett fejezet «anekdotikus hangneme» a Diodóros XXI. könyvét is Hierónymos szempontjából vizsgáló Hornblower érzése szerint nem hierónymosi,⁴⁰ bár ugyanott, néhány sorral feljebb éppen ő emelte ki a πλεονεξία-ra való állandó hivatkozást, mint Hierónymos művének egyik fő motívumát. A kezdetleges (vagy csak más) körülmények közt élő népek nagyjából azonos érvekkel és hangnembben utasítják vissza a természetellenesnek érzett hódítói szándékot, — gondoljunk csak az egyáltalán nem rudis et inconditus elméjű szkíta (Curt. Ruf. VII 8,10—) vagy a római telhetetlenség ellen tiltakozó Calgacus tirádájára (Agr. 30, 3).⁴¹

Tekintettel a hagyomány bonyolultságára, azt kell mondanunk, hogy reménytelenül nehéz, sőt szinte érdektelen a kérdés, vajon a Germania szerzője Poseidónioszt közvetlenül vagy csak közvetve használta-e. Korántsem érdektelen viszont az, hogy Tacitus forrásai közt esetleg Hierónymos is számon tartandó-e. Ha meggondoljuk, hogy a Historiae iudaeaei excursusának egyik forrásaként a közvetlenül a hierónymosi eredetű⁴² nabataeus logos után következő Holt-tenger-leírást (Diod. XIX 98 skk.; Hierónymos névszerinti említése: 100,1) sejthetjük, nem alaptalan feltevéssel lettünk gazdagabbak. Fentebb már volt szó a diadochosok háborúskodásainak szemléltetésére szánt földrajzi segédletről, mint a Historiae elején (I 4—11) olvasható mesteri áttekintés valószínűsíthető forrásáról. Nem felejtettük el a különben elismeréssel emlegetett Cerialis gáláns kölni kalandját (V 22,3), ill. a királyi kalandnak Plutarchos Démétrios-életrajzában (9,6) talált historiográfiai előzményét és annak hierónymosi korrekcióját sem. A nagysándori pothostól duzzadó Civilis flottatüntetése (közvetlenül a Cerialis-eset után: V 23,1) tökéletesen beleillik ebbe az összefüggésbe: ha nem Hierónymosból, akkor minden bizonnyal a hellénisztikus idők regényes-drámái történetírásából való.

A most következő egyezés azért szerepelhet a legfrissebb Historiae-kommentárban (Heubner III 72), mivel már Lipsius felfigyelt rá, és megjegyzése (haec fraus sive error alias quoque obiectus hosti) egyik kiadásból a másikba vándorolt. A második bedriacumi csata kísérteties éjszakai jelenetéről van szó: a felkelő hold fénye mindkét küzdőfél hadsorait «láthatóvá tette és ugyanakkor megtévesztette» (Hist. III 23,3 neutro inclinaverat fortuna, donec adulta nocte luna surgens ostenderet acies falleretque); mégis a Flavianusoknak kedvezett, mert árnyékaik hosszabbnak látszottak, és ellenfeleik ezekbe találtak, míg maguk — adverso lumine conlucentes — biztos célpontként kínálkoztak. Hasonló volt a helyzet a Mithridatés ellen viselt hadjáratban (Plut., Pomp.

⁴⁰ I. m. 50,104. j.: «The anecdotal tone of ch. 12 . . . seems unlike Hieronymus.»

⁴¹ Vö. H. Fuchs: Der geistige Widerstand gegen Rom in der antiken Welt. Berlin 1938. 17 és 47.

⁴² Vö. F. Jacoby: RE «Hier.» 1559.

32), amikor a királyi csapatok lövedékei a római ellenfélnek csak az árnyképeiben tettek kárt.⁴³

Az előbbi párhuzam eredetére is fényt vethet ugyancsak a *Historiae III.* könyvének egy másik — jellegzetesen tacitusi — részlete. Tacitus a győztes Flavianusok «marcia su Roma»-jának jellemzőiként valószínűleg az id. Plinius előadására hivatkozik (III 51): a szoldateszka zabolátlansága odáig fajult, hogy egy *gregarius eques* jutalmat követelt tulajdon fivérének megöléséért. Antonius Primus vezérkara az emberiség és a hadiérdek konfliktusában diplomatikus megoldásra kényszerült: *distulerant, tamquam maiora meritum, quam quae statim exsoluerentur*. Tacitus itt hivatkozik a korábbi polgárháborúknak egy hasonló szörnyiségére, amikor azonban az illető *Pompeianus miles* — felismerően az áldozatot — önmagával is végzett: *tanto acrior apud maiores sicut virtutibus gloria, ita flagitiis paenitentia fuit*.⁴⁴ Ennek név szerint megadott forrása az a Sisenna, aki Cicero szakértői megjegyzése szerint görög történetíró-elődei közül «csak Kleitarchost és senki mást nem olvasott» (De leg. I 2,7), vagyis kortörténeti művébe csak úgy, mint *Milésziaka*-fordításába a hellénisztikus irodalomnak minél több szenzációját igyekezett átültetni.

Kérdésünk megint csak az, hogy a tények ismeretében mit gondoljunk: Tacitus, mint büszke szenátor, a «tengerentúli» erkölcsökkel egyetemben válogatás nélkül elutasította a görög irodalmat is? Beérte Sisennával és társaival, a szónoki gyakorlatához szükséges ismeretek ébrentartása végett pedig az iskolai klasszikusokkal? Ha így volna is, irigylésre méltó lehetett az a Dialogusban bírált iskolai rendszer, amely a görög klasszikusoknak ilyen fokú és mérvű megismerését biztosította.

Egy másik (a 103.) Sisenna-fragmentum⁴⁵ így hangzik: *innoxios trementibus artibus repente extrahis atque in labro summo fluminis, caelo albente . . .* Mommsen⁴⁶ a csonka mondat fordításához azt a megjegyzést fűzte, hogy ilyen «almanach-novellába beilleszthető frázisok szép számmal akadnak» Sisenna töredékeiben. Az imént idézettel például — hiányossága ellenére — rokonítani merjük Agathoklés segestai és szirakúzai tombolásának Diodórosnál (XX 71 skk.) ránkmaradt, köztudomásúlag Durisra visszavezethető ábrázolását: «a legszegényebbeket . . . a Skamandros folyó partján lemészároltatta» (71,2 ἀπέσφαξεν), a tehetősebbeket pedig válogatott kínzásoknak⁴⁷ alávetve kényszerítette vagyontárgyaik beszolgáltatására. A Phalaris bikájához hasonló, különleges kínzóeszköz azzal tetézte áldozatainak szenvedését, hogy közben még bámulták is őket (71,3 τῶ καὶ θεωρεῖσθαι τοὺς ἐν ταῖς ἀνάγκαις ἀπολλυμένους, vö. Agr. 45, 2 *praecipua sub Domitiano miseriarum pars erat videre et aspici*). Nem kevésbé volt változatos a szirakúzaik sanyargatása sem (72,2 ποικιλώτατον γενέσθαι συνέβη φόνον τῶν προγεγονότων). Itt a zsarnok korral-nemmel

⁴³ A Mithridatés-hagyomány historiográfiai vizsgálata megérné a fáradságot. Mi itt csak a plutarchosi Démétrios-életrajz 4. fej.-ében olvasható epizódra utalunk: az aranyvetést Antigonos elől learató Mithridatés (Ktistés) története aligha választható el a makedón Perdikkas dinasztia-alapításának hérodotoszi (VIII 137 skk.) előadásától és ennek iráni rokonságától; vö. B. I.: Zentralasiatische Elemente in dem Alexanderroman. Acta Ant. 28 (1980) 85 skk. — *Korr.-j.*: Az időközben megszületett folytatást l. alább a 229. lapon.

⁴⁴ Vö. A. Rosenberg: i. m. 173.

⁴⁵ H. Peter: HRR I² 290.

⁴⁶ Röm. Gesch. III⁷ (Berlin 1882) 611.

⁴⁷ Vö. Ant. Tan. 27 (1980) 214.

mit sem törődve nemcsak a magukkal tehetetlen öregeket gyilkoltatta halomra, hanem még a kisdedeket is, akik végképp nem érthették, micsoda sorscsapás zúdul le rájuk (uo. : *ἔτι δὲ νηπίους παῖδας ἐν ἀγκάλαις φερομένους καὶ τῆς ἐπιφερομένης αὐτοῖς συμφορᾶς οὐδεμίαν αἰσθησιν λαμβάνοντας*). «Mikor a sokaságot kivégzés végett kihajtották a tengerpartra, és a pribékek már ott álltak mellettük, gyászos siránkozás és kérések hangjai keveredtek egymással, azoké, akiket könnyörtelenül kaszaboltak, meg azoké is, akik társaik pusztulásán rémüldöztek és a magukét várták. A legszörnyűbb az volt, hogy miután oly sok embert lemészároltak, és holttestük ott hevert kidobva, sem rokon, sem barát nem mert senkit siratni, mert félt, hogy elárulja, köze van hozzájuk. És mivel tömegével gyilkolták az embereket a parton, a tenger jókora mélységig messziről vöröslött a hihetetlen vadság áldozatainak véréből» (72,3—5).

Ennek a hátborzongató jelenetnek nem kevésbé ijesztő visszhangjára eddig nem figyeltek fel. A Seianus bukását követő terrorhullám tacitusi megörökítésére gondolunk (Ann. VI 19,2—3): *Tiberius . . . cunctos, qui carcere attinebantur accusati societatis cum Seiano, necari iubet. Iacuit immensa strages, omnis sexus, omnis aetas, illustres ignobiles . . . , neque propinquis aut amicis adsistere, inlacrimare, ne visere quidem diutius dabatur, sed circumiecti custodes et in maerorem cuiusquam intenti corpora putrefacta adsectabantur, dum in Tiberim traherentur, ubi fluitantia aut ripis adpulsa non cremare quisquam, non contingere . . .* Lehangoló a modern kommentárok hallgatása, vagy nagyhangú semmitmondása. (Még a különben szolid Nipperdey — Andresen is: «wie ein Raubtier, das Blut gekostet hat . . .») De annak idején Lipsius is beírta néhány közömbös szövegjavítási ötlettel és Tacitus «tragikus szóhasználatára» vonatkozó célzással (*mirum tragoedias eas verborum Tacitum miscere*). Valójában Durisnak, a «tragikus» történetírás zászlóvivőjének tacitusi felhasználásáról, a regényesen kiszínezett szicíliai rémtörténetnek a Tiberis partjára történő transzponálásáról van szó.

Szemléltesse ezt a szuverén írói eljárást egy további részlet. A segestai borzalmak leírásában találkoztunk a sorscsapásból mit sem értő kisdedek könnyfacasór ábrázolásával. Tacitusnál valamivel előbb, de ugyancsak Seianus bukásával kapcsolatban olvasunk Tiberius bosszújának embertelen túlzásairól: a letaszított kegyenc nagybacska fiának börtönbe hurcolásáról, valamint leánykájának brutális kivégzéséről (V 9,1): *portantur in carcerem filius imminentium intellegens, puella adeo nescia (sc. imminentium, mint Diod. l. l. τῆς ἐπιφερομένης συμφορᾶς), ut crebro interrogaret, quod ob delictum et quo traheretur, et posse se puerili verbere moneri*. Megállapíthatatlan, hogy Seianus gyermekeit valóban így végezték-e ki; a Tacitustól említett «egykorú szerzők» (*temporis eius auctores*) galériájába — végső soron — mindenesetre a jóval korábbi Duris is beletartozik.

A «párhuzamot» azonban még tovább fűzhetjük: Agathoklés «paradox» sorsfordulatait Tacitus Seianus bukásának ráánkmaradt epilógusában is érzékelteti. Duris Agathoklés-története tele volt váratlan mozzanatokkal (vö. Diod. IX 13,3—4; 30,1; 33,3); a legdrámaibb paradoxonokat az imént ismertetett segestai és szirakúzi szörnyűségek előtt, egy csomóban (XX 70) találjuk: egész libyai hadivállalkozása merő paradoxonok halmaza; fiait — «mintegy isteni rendelésből» — ugyanabban a hónapban és ugyanazon a napon vesztette el, amikor Ophellast orvul megölte; ennek az egy barátjának törbeccsalásáért az istenség — *ὡσπερ ἀγαθὸς νομοθέτης* — két fiának elvesztésével büntette, még pedig éppen Ophellas embereinek keze által, stb.

A nélkül, hogy a legtöbb esetben különbséget tudnánk tenni Hierónymos és a hierónymosi diadochos-történetet «sokszorosán»⁴⁸ átdolgozó hellénisztikus történetírás között, a Hierónymosra vagy a «gyönyörködtetéssel (*ήδονή*), nem az igazsággal törődő»⁴⁹ hellénisztikus historiográfiára visszavezethető tacitusi párhuzamok sorolását sokáig folytathatnók. Nem ismételjük el tételszerűen azokat az Annales-helyeket, amelyeket Germanicus ambivalens ábrázolása kapcsán nemrég⁵⁰ ismertettünk. A Nagy Sándor-hagyománytól elválaszthatatlan vonásokon (mint például a *pothos*-motívumon, a katonáival törődő hadvezér gesztusain, az ellenséges tábor kikémlésén, a harc hevében a sisak levételén, a levélhamisítás kétes eszközehez való folyamodáson stb.) kívül legalább annyi származtatható a «tragikus» történetírás sablonos jeleneteiből. Ilyen például Germanicusnak szinte groteszk öngyilkossági kísérlete (I 35,3, vö. Agathoklésével: Diod. XX 34,4,⁵¹ vagy Pompeiusével: Plut., Pomp. 13), a rómaiaknak szánt rabbillenek históriája (II 18,1, vö. Diod. XX 13,1), a «regényes vihar» (I 70 és II 23 sk., már korábban: Agr. 22,1 és 15,1; Pyrrhos tengeri veszedelme: Plut., Pyrrh. 15; ugyanígy az Afrikába áthajózó Scipióé — Coelius Antipater fantáziájában: Liv. XXIX 27), stb.

Külön tárgyalandónak véljük a következő «tragikus» jelenetet, amelynek forrásait többen is vizsgálták, — de megint csak a rómaiakat! Claudius megmérgezésére (Ann. XII 66 sk.) gondolunk, amellyel pl. Cesare Questa⁵² részletesen foglalkozott. Ez alkalommal érdemleges megjegyzéseket fűzött a tacitusi szöveghez E. Koestermann is kommentárjában (III 224 skk.): a bonyolult helyzet részleteiben «nem lehet bizonyosságot elérni», «a közvélemény természetesen rögtön gyilkosságot gyanított» (224); a gomba-hagyomány egyöntetűsége csak annyit bizonyít, hogy «a *mendemonda* (Klatsch) viharos gyorsasággal terjedt» (226); az előadás nyilvánvaló rokonsága Tiberius agonizálásának leírásával (VI 50) «nem nagyon fokozza a történet hihetőségét» (uo.), és — nem utolsó sorban — az orvos (Xenophón) bűntársi közreműködéséről csak Tacitus tud (uo.). De a groteszk Claudius-tragédia gyanúsán emlékeztet Tiberius hatalomátvételének (Livia mesterkedéseinek) az Annales elején olvasható vázlatára is (I 5,1 *gravescere valetudo Augusti, et quidam scelus uxoris suspectabant* . . .). A különbség jóformán annyi, hogy az emberek akkor csak gyanakodtak arra, amit most mindenki *biztosan* tud (XII 66,1 *Agrippina sceleris olim certa et oblatae occasionis propra* . . .); Tacitus olvasói pontosan értesülnek a *scelus* kitervelésének és végrehajtásának minden mozzanatáról. Aggályainkat a 67. fej. olvasása közben még kevésbé tudjuk titkolni: hogy-hogy mindez — csupa államtitok — oly hamar *közismertté* válhatott (*cuncta pernotuere*)? Amikor a valóban közismerten nagyevő és -ívó Claudiuson a természet (a hasmenéssel) már majdnem segít, közelbelj Agrippina és mozgósítja az eleve beavatott udvari orvos lelkiismeretét (? bűnrészességét?): *provisam iam sibi Xenophontis medici conscientiam adhibet*. És az orvos *segít*: mérgezett tollal nyúl le császári betegének a torkába, csak azt nem tudjuk, hogy *miért*? Nem elég a *soluta alvus*, és a szerencsétlent még hánytatni is akarja? Túlságosan is logikus az egész előadás, csak az orvosi beavatkozás logikája sántít. Questa a forráskritika eszközeivel rátapintott a lényegre, a császár halála

⁴⁸ F. Jacoby: RE «Hier.» 1560: «nicht einmal, sondern mehrfach».

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Gymn. 89 (1982) 46 skk.

⁵¹ Vö. Ed. Schwartz: RE «Diod.» 687; «Duris» 1855.

⁵² Studi sulle fonti degli Ann. di Tac.² Roma 1963, 319 skk., vö. 208.

után hamarosan kialakuló *vulgata* csinált voltára (321), de az értelmetlen toll-história *előzményeit* sem ő, sem más nem bolygatta.

Vegyük csak elő megint Diodórost és olvassuk el a XXI. könyv töredékei közt Agathoklés halálának leírását (frg. 16): az öreg zsarnok utódlására pályázó Archagathos először az ifjabbik Agathoklésszel végez egy lakomán, majd a felbérelt Menóonnal *mérgezett tollat* adat magának a tyrannosnak is, hogy — szokása szerint — evés után azt használja fogpiszkálónak. A méreg az inyen át hat, és a halálán levő Agathoklés már hiába ígér Szirakúza népének *démokratíát*: még él, csak beszélni nem tud, amikor a Démétriosztól Szicíliaba küldött Oxythemis máglyára téteti. Így nyerte el a világ életében tanúsított kegyetlenségének és istentelenségének illő jutalmát (16,5). A hagyomány szűkössége és esetlegessége nem teszi lehetővé, hogy ezt a fontos Diodóros-töredéket biztos kapcsolatba hozzuk valamelyik történetíró (Duris? Timaios? Kallias? Hierónymos?) nevével, de annyi biztos, hogy az Agathoklés személye körül kisarjadt tengernyi irodalom számtalan esatornán szívárgott tovább. Ennek a folyamatnak tanulságos esetét szemlélhetjük Tacitus Claudius-portréjának váratlanul megvilágosodott részletében is.^{52a}

Dieter Flach, aki «Tacitus in der Tradition der antiken Geschichtsschreibung» c. merész könyvében⁵³ Norden fontos megfigyelését (Démétrios Polior-ketés és Germanicus végtisztesség-leírásának egyezését, l. fentebb) is számon tartotta és aki a hellénisztikus historiográfiai hagyomány továbbélését a «nagy magányosként» tisztelt Tacitusnál következetesen nyomon próbálta követni,⁵⁴ a kardiai Hierónymos nevét sem általában a Nagy Sándor utáni történetírás alakulásával kapcsolatban, sem tanulságos részletinterpretációiban nem említi. Pedig a kiindulásul szolgáló plutarchosi Démétrios-életrajz a tacitusi Tiberius-portré alaposabb megismeréséhez is hozzájárulhat.

Csak két párhuzamot ragadunk ki. A Tiberius hatalomátvételét követő senatori *adulatio* képtelen túlzásainak (pl. Ann. I 8,3—4 *tum consultatum de honoribus . . . ; addebat Messalla Valerius . . . vel cum periculo offensionis: ea sola species adulandi supererat*) előzményét sejtjük a Démétrios-életrajz görögjeinek egymást és önmagukat felülmúló hízelgéseiben (pl. 11,1 Stratoklés leg-túlzóbb ötletéről; 12,1 valakinek *aneleutheria* dolgában Stratoklést is felülmúló javaslatáról; 13,1 Dromokleidés még ezekre is ráduplázott, de a leg-különb udvari hízelgő mégis Aristodémos volt: 17,2; vö. 26,3 stb.).

Vagy olvassuk a szolgálalkúségtől és a túlzó tiszteletadástól viszolygó császár nyilatkozatát a maga *halandó* voltáról és uralkodói kötelességeiről (IV 38,1): *ego me . . . mortalem esse et hominum officia fungi . . . et vos testor et meminisse posteros volo*. Ha majd egyszer őseihez méltó, a közjóért fáradozó embernek fogják emlegetni, ez lesz az ő temploma és maradandó képmása, — *nam quae saxo struantur, si iudicium posterorum in odium vertit, pro sepulchris*

^{52a} Itt említjük meg *A.H. Krappe* érdekes tanulmányát az Agrippina hírhedt *incestus-kísérletét* (Tac. Ann. XIV 2) és Poppaea halálát tárgyaló tacitusi részlet (XVI 6) valószínűségéről: *La fin d'Agrippine*. REA 42 (1940) 446 skk. (*E. Koestermann* kommentárjának túl könnyed fogalmazása szerint: „kaum diskutabel.”) Krappe sejtése, ill. dokumentálása egybevág eredményeinkkel: a csábító Semiramis alakja a római közönséget is mindenkor foglalkoztatta, a korinthosi Periandros „zsarnokságához” fűződő legendák (*Fr. Schachermeyr*: RE „Periandros” 708: „Literatengeschwätz”) pedig már a korai annalisztikába beszüremkedtek, vö. Hérod. V 92 ζ ~ Liv.I 54,6; Dion.Hal.IV 56. Vagyis Krappe párhuzamai mindenképpen figyelmet érdemelnek.

⁵³ Göttingen 1973, 47.

⁵⁴ Vö. Ant. Tan. 22 (1975) 202 sk. = Latomus 34 (1975) 512 sk.

spernuntur (38,2). A Démétrios-életrajban — éppen az akár félelemből, akár szeretetből az uralkodókra zúduló *ὑπερβολῆ τιμῶν* kapcsán — a bölcsék (30,7 *οἱ σοῦν ἔχοντες*) állásfoglalását találjuk, akik nem szobrokra, festményekre, istenné avató szertartásokra pályáznak, inkább műveik és cselekedeteik kényserítetlen megbecsülésébe vetik reményüket.

További hasonlóságok — közeli vagy távolabbi párhuzamok — felsorakoztatása helyett próbáljuk összegezni megfigyeléseinket. Mindenképpen hálásak lehetünk a Hierónymos-monográfia írójának, hogy egy olyan szerző feltámasztási kísérletével, «akinek jelentősége fordított arányban áll vele kapcsolatos ismereteinkkel»,⁵⁵ nagyban hozzájárult a hellénisztikus történetírás rommezejének feltárásához, sőt bizonyos részek rekonstruálásához. J. Malitz joggal elismerő recenziójának talán csak a legutolsó mondatát nem írónk alá (45: «Für Hier. ist die Arbeit allerdings getan»), mert a további vizsgálódásokra készítő mű azért még rengeteg kérdést hagyott nyitva. Ezek közül minket elsősorban a Malitztól (43) is «némileg spekulatívnak» minősített gondolatmenet (a nabataeus excursus, mint az uralkodó Antigonos Gonatasnak szóló figyelmeztetés) és ebből is főképpen a Tacitusszal való szellemes, csak túl merész összehasonlítás (178 sk.) foglalkoztat. Tacitus olvasóját a nabataeusok sivatagi hazájáról és szabadságszeretetről szóló fejtegetések óhatatlanul a Germania problematikájára emlékeztetik (Germ. 37,3 *quippe regno Arsacis acrior est Germanorum libertas*), és a kihívó párhuzamosítás Hierónymos és Tacitus közt kifejezetten a Dialogus (és azon keresztül az egész tacitusi oeuvre, ill. a kor) dilemmájának (*libertas — principatus; pax Caesarum sine eloquentia antiqua*) tudatosításával zárul. A csak feltevések árán és töredékesen rekonstruálható Hierónymosból Tacitus rejtett gondolataira, a «hallgatag» és «magányos» rómaiból pedig a hellénisztikus előd művének koncepciójára következtetni olyan *circulus vitiosus*, amelyből kitörni csak további — türelmes és szolid — kutatások elvégzése után, apránként lehet.⁵⁶ Hornblower kezdeményezése sokat lendített az ügyön, de — mint a fentebbi tapogatózások érzékeltehetők, — Tacitus görög előzményeinek tüzetesebb és biztosabb feltárását csak további, hosszadalmas munkálatok eredményeitől remélhetjük.

⁵⁵ F. Jacoby: RE «Hier.» 1540.

⁵⁶ Egy észrevételt nem hallgathatunk el: Mint fentebb már érintettük, Hornblower (50,104. j.) szerint «a *πλεονεξία*-ra való állandó hivatkozás Hier. művének egyik motívumát jelzi.» Tudjuk, hogy a *πλεονεξία* megítélése *polis*-viszonyok közt — Hérodotosz szimbolikus zárófejezetétől (IX 122) kezdve — mennyire vitatott. Nem kevésbé ambivalens tétele volt a kielégíthetetlen «többrevágás» Nagy Sándor kortársi, majd későbbi megítélésének is. A római birodalmi ideológia megfogalmazói számára külön problémát jelentett az egyéni *πλεονεξία* kárhooztatásának és az *imperium sine fine* követelményének összeegyeztetése. A Hornblower-féle koncepciót nem javallja az a tény, hogy Tacitus kezdetől fogva a *birodalmi πλεονεξία* (*imperii fines proferre*) szószólója volt. — Élsimítható viszont Malitznak (42) az az aggálya, hogy a plutarchosi Pyrrhos-életrajz megindító vége (34: Antigonos Gonatas könnyei Pyrrhos levágott fejének láttára) azért nem volna összefüggésbe hozható a hierónymosi mű befejezésével, mivel Hierónymos általánosan elterjedt vélemény szerint szenttelen (nüchtern) író volt. Jacoby mintaszerű vázlata ezt a vélekedést nem támogatja (1559: referierte nicht einfach und trocken, sondern wirkungsvoll . . . und verschmähte charakteristische Einzelzüge, Apophthegmata u. dgl. nicht). Az ellenfél megsiratása nemcsak a hellénisztikus történetírásnak kedvelt motívuma (Scipio és Caesar könnyeitől Jeruzsálem elsíratásáig . . .); külön lapra tartozik az elállatiasodott, érzéketlen zsarnok (Antonius, a lucanusai Caesar, Vitellius . . .) *gyönyörködése* a levágott fejben vagy hullákkal borított csatatér láttán.

IV. ANTIGONOS ARANYVETÉSE

A hellénisztikus történetírás műhelyitkainak nyomozgatása során legutóbb a kardiai Hierónymos nemrég megjelent feltámasztási kísérletéhez¹ kapcsolódva próbáltunk Tacitus görög forrásairól valamivel többet megtudni.² Hierónymos, akinek történetírói jelentősége F. Jacoby találó megjegyzése szerint³ «fordított arányban áll róla való ismereteinkkel», pályáját a szintén kardiai születésű Eumenés mellett kezdte, majd hosszú évtizedeken át Antigonos és utódai (Démétrios Poliorkétés és Antigonos Gonatas) híveként folytatta. Mint a viharos események szemtanúja, a diadochosok háborúskodásairól szóló művét feltehetőleg a makedón uralom kezdeteivel vezette be.⁴ Nem tudhatjuk, hogy előadásában kitért-e a mítikus előzményekre, mint annak idején Hérodotos a Plataiai előtti helyzet ismertetése kapcsán (VIII 137 sk.) tette. A dinasztiaalapító Perdikkas történetét — a *királyi nap fényének* birtokbavételét — és ennek rokonságát «Zentralasiatische Elemente in dem Alexanderroman» c. előadásunkban tárgyaltuk.⁵ Nem óhajtjuk itt újból hangsúlyozni a Perdikkas-féle «királytörténet» megformálásában kitapintható hérodotosi «Deutungskraft»⁶ figyelemreméltó voltát (az *első* Alexandros, de akár Hérodotos idejében ki sejthette volna a makedón dinasztia megalapításának világtörténeti perspektíváit?); egyelőre azt sem kérdezzük, hogy akár ennek az Alexandrosnak a környezetében, aki egy személyben volt philhellén és a perzsa nagykirály vazallusa,⁷ akár korábban milyen alapon számolhatunk az előázsiai *χώραnah*-fogalom ismeretével Makedoniában, — inkább a feltehető kérdések számát szaporítjuk még egy idevágóval.

Kiindulásul említett műhelydolgozatunkban — a *nagy* Mithridatés alakjához fűződő hagyomány historiográfiai előzményeként — a plutarchosi Démétrios-életrajz 4. fejezetében olvasható epizódra utaltunk.⁸ (A kardiai Hierónymos kutatói számára Diodóros XVIII–XX. könyvein kívül Plutarchos Eumenés-, Démétrios- és Pyrrhos-életrajza a legkiadósabb lelőhely.)⁹ Itt Plutarchos a «városokat ostromló» Démétrios ifjúkori emberségének bizonyosságaként azt mondja el, hogy mentette meg barátjának, az Antigonos udvarában nevelkedő Mithridatésnak, Ariobarsanés fiának az életét. Antigonos ui. azt álmodta, hogy abból az aranyorból, amelyet egy szép mezőn vetett el, aranyvetés sarjadt ki, de a termést Mithridatés aratta le előle, majd a vendéglátó udvarból a Fekete-tenger partjaira szökött. A folytatás tulajdonképpen már nem érdekel bennünket: az apa megeskette fiát, Démétrios, hogy nem szól barátjának elhatározásáról, vagyis arról, hogy a gyanússá vált Mithridatést eltéteti láb alól. Nem

¹ J. Hornblower: Hieronymus of Cardia. Oxford 1981.

² A hellénisztikus történetírás műhelyéből, III.: A kardiai Hierónymos és Tacitus. L. fentebb, 215 l.

³ RE «Hieronymos» 1540.

⁴ Vö. a II. Perdikkas uralkodásának időtartamához fűződő vitával: Athén. V 58 p. 217 = Jacoby: FGrHist. 154, frg. 1.

⁵ Acta Ant. Hung. 28 (1980) 85 skk.

⁶ Vö. H. Kleinknecht: Herod. und die maked. Urgeschichte. Hermes 94 (1966) 146.

⁷ Alexandros perzsa rokonságáról Hérodotos pontos adatokat közöl: VIII 136.

⁸ L. fentebb, a 224. 43. jegyzetet.

⁹ A diadochosok korának történetét a kora-újkori olvasóközönség *ezekből* ismerte meg, vö. Hornblower: 18 sk. A sok Antigonos-, Démétrios-, Agathoklés- stb. történet is az együttes kiadásokból, ill. fordításokból szivárgott a közkeletű XVI. századi *exemplumgyűjteményekbe*, vö. Az antikvitás XVI. sz. képe c. kísérletünkkel (Bp. 1960), 504 (és *passim*).

is szólt neki, csak játszás közben félrevonta és lándzsája hegyével ezt írta a porba: «Menekülj, Mithridatés!» A végzet valóra váltotta Antigonos álmát, mert Mithridatés — a *Ktistés* — alapította meg a pontosi uralkodók dinasztiáját,¹⁰ amelyet a rómaiak a nyolcadik nemzedék életében döntöttek meg. Ezt — már mint a *nagy* Mithridatés Eupator bukását — persze már csak később fűzhetjük a történehez; a párhuzamos hagyományban (App., Mithr. 8—9 = Jac. frg. 3) mindenesetre ott olvasható Hierónymos neve.

Kérdésünk tehát az, hogy abban az időben, amikor Hierónymos a még Szíriában uralkodó Antigonos Monophthalmos gyanakvásáról és Mithridatés szökéséről írt, de már a pontosi királyság megszilárdulásáról is tudott, a hagyományban szereplő álmodt magyarázhatták-e olvasói ama bizonyos «uralkodói dicsfény» (*χvarənah*) elragadásának vagy *translatio*-jának?

Tekintettel Hierónymos művének rekonstruálhatatlanul töredékes voltára, nem tudjuk megmondani, hogy ő maga mennyire bízott az Antigonidák hatalmának jövőjében (J. Hornblower tetszetős sejtései csak sejtések), és hosszú életének vége felé mit tartott Mithridatés *utódainak* perspektíváiról. Mint Eumenés hajdani híve és a kisázsiai-közéletei viszonyok ismerője közvetlen tapasztalásból ismerhette az iráni hagyományoknak (pl. a perzsa birodalom bukása után uralkodó kisebb-nagyobb dinasztiák hatalmi ideológiájának) a diadochosok korában is virulens továbbélését. J. Hornblower¹¹ Hierónymosnak a Mithridatés-ház iránti érdeklődését személyes kapcsolataikkal magyarázza.¹² Antigonos álma mindenképpen az Ipsos (301) után meggyökeresedő pontosi dinasztiának *kedvező* hagyomány dokumentuma. Elképzelhető, hogy a Plutarchostól és Appianostól ránk hagyományozott jelentőségteljes álom Hierónymos művének írásakor közszájon forgott (was in circulation by the time Hieronymus wrote); kérdéses csak az marad, hogy az egész minősíthető-e pusztán «szellemes ötletnek» (witticism), vagy annál jóval több: az iráni *χvarənah*-képzet lecsapódása?

A görög-latin hagyományból is bőségesen idézhető hasonló álomlátások közül tanulságosnak látszik Kyrosnak Cicerónál olvasható látomása (Div. I 23, 46, a *Persika*-szakértő Deinónra való hivatkozással): *cum dormienti ei sol ad pedes visus esset, ter eum scribit frustra adpetivisse manibus, cum se convolvens sol elaberetur et abiret; ei magos dixisse, . . . ex triplici adpetitione solis triginta annos Cyrum regnaturum esse portendi.*¹³ A *királyi* arany nap-jellegének részletes dokumentálása alkalmasint szükségtelen; elég a Hérodotosi szkíta *logos* égből aláhulló aranytárgyaira (IV 5 *χρῶσσεα ποιήματα*) hivatkoznunk. Azokról az aranyserlegekről, amelyeket a Nagy Sándor-regény hőse — látszólag királyhoz nem illő módon — vendéglátójától, Dareiosztól ellop (II 15), már megállapítottuk,¹⁴ hogy a *χvarənah* találékony megszerzésére utalnak, a főhatalomnak Perzsiáról Makedoniára való átszállását (*translatio imperii*) jelképezik.

Van azonban a regényes Nagy Sándor-hagyományban egy másik részlet is, amely szintén kitalálás ugyan a javából, de jellemző és ugyanebbe a képzet-

¹⁰ Az események valóságos lefolyásáról I. Th. Reinach: Mithradates Eupator, König von Pontos. Leipzig 1895. 6 skk.; Hornblower: 244.

¹¹ I. m. 245.

¹² Vö. Mithridatés pozitív jellemzésével: Diod. XIX 40,2.

¹³ Ehhez vö. H. Kleinknecht: i. h. 140; G. Widengren: Die Religionen Irans. Stuttgart 1965. 54 sk.; H. S. Nyberg: Die Religionen des alten Irans. Osnabrück 1966. 74: «Die Sonne ist hier ohne Zweifel als das *χvarənah* zu verstehen.»

¹⁴ Zentralasiatische Elemente. 88 sk.

körbe illő kitalálás. Dareios követeinek arany «tojásokban» (I 23, 4 *ἀὰ χρύσεια*) megfizetendő adókövetelésére gondolunk.¹⁵ A fikció alapja Hérodotosz novelisztikus elbeszélése (V 17 skk.), amely szerint a perzsák az európai invázió előtt Amyntas makedón királytól a meghódolás jeléül földet és vizet követeltek. Amyntas meg is hódolt, de fia, a nagy Alexandrosnak hasonló nevű öse, a lakomán a makedón nőkkel erőszakoskodó részeg barbárokat ötletes módon leszúrta. Plutarchosz életrajzában (5,1–3) csak az ifjú Nagy Sándornak a leendő hadvezérhez illő kérdéseiről olvasunk;¹⁶ a regényes változat a történetileg megalapozatlan, csak éppen szimbolikus jelentéssel felruházott fikció befo gadásával *többet* mond: hőse előre bejelenti, hogy a személye által Makedóniát illető aranyat nem hagyja a perzsáknál, akiktől az uralkodás napszerűen fénylő arany-szerencséje már elfordult.

Mint ahogy a hérodotoszi Perdikkas-történet a makedón uralkodóháznak feltehetőleg már II. Perdikkas idejében — azaz Hérodotosz művének készültkor — ébredező hatalmi igényeit, a «birodalomnak» (*imperium*) nem az egymást emésztő görögségre, hanem a feltörekvő Makedóniára esedékes *translatio*-ját tükrözi, az iráni *χvarənah*-képzet makedóniai felbuklásán pedig a megelőző időszaknak túlságosan is közvetlen keleti kapcsolataira gondolva nem kell csodálkoznunk: ugyanennek az uralkodói szimbólumnak Antigonosz Monophthalmosz — a diadochosok közül az első király — szíriai udvarában megfigyelhető jelentkezését szinte természetesnek vehetjük.

Még természetesebb ugyanennek az igénynek és ugyanennek a szimbolikának a feltűnése a diadochosok hadszíntereitől félreeső vidékeken, így pl. az üldözöttből a «hidzsrát»¹⁷ követő húsz év alatt (281-ben) királlyá emelkedő Mithridatész környezetében. Az armeniai Orontidák (Strab. XI 14,15 C. 531 szerint) Hydarnéstól, Dareios egyik mágus-ölő társától vezették le származásukat és mint közvetve az Achaimenidák családjának is rokonai, ugyanazt a királyi emblémát viselték, mint később pl. a kommagénéi I. Antiochos.¹⁸ Az Achaimenidák dinasztikus jelvényét (a *χvarənah*-nak kitárt szárnyú sas, vagy kos, vadkan, tűz, nap stb. alakjában ábrázolt megjelenését) látjuk más előázsiai uralkodók, pl. a parthus I. Mithridatész emlékéanyagában.¹⁹ Ha a nagy Mithridatész Eupatör születését és trónralépését kísérő csodajelek irodalmi megörökítéseit olvassuk (pl. Iust. XXXVII 2,1–3: *huius futuram magnitudinem etiam caelestia ostenta praedixerant, nam et eo, quo genitus est, anno et eo, quo regnare primum coepit, stella cometes per utrumque tempus septuagenis diebus ita luxit, ut caelum omne conflagrare videretur, etc.*),²⁰ nemcsak az i. e. I. század Róma-ellenes keleti propagandájának motívumait tapinthatjuk ki bennük,

¹⁵ Vö. R. Merkelbach: Die Quellen des gr. Alex.-romans. München 1954. 14 sk.

¹⁶ Vö. a 9. jegyzetben id. kísérletünkkel, 424 sk. *Ennek* a követségnek a részleteiről l. a J. R. Hamilton kommentárjában (Oxford 1969. 13) ismertetett irodalmat.

¹⁷ Vö. Th. Reinach: i. m. 7 és 25 sk.

¹⁸ Vö. Harmatta János: Mítosz, szimbólum, társadalom. Ant. Tan. 25 (1978) 133 skk.; Royal power and immortality. The myth of the two eagles in Iranian royal ideology. Acta Ant. Hung. 22 (1979) 305 skk.

¹⁹ Vö. Harmatta János: I. Mithridatész és Karniskirész. Ant. Tan. 28 (1981) 123 skk.

²⁰ A hely értelmezéséhez vö. Th. Reinach: i. m. 42,2; G. Widengren: La légende royale de l'Iran antique. Homm. à G. Dumézil. Bruxelles 1960. 227 skk.; Iranisch-semitische Kulturbegegnung. Köln—Opladen 1960. 67 sk.; Die Religionen Irans. Stuttgart 1965. 236. Más összefüggésben foglalkoztunk a hellyel *Innoxia flamma* c. előadásunkban a prágai Eiréné-konferencia Vergiliusz-szimpozionán; Listy filol. 106 (1983) 33 skk.

hanem az iráni «nagy király» és világmegváltó ősi képzetének a pontosi dinasztia utolsó tagjával kapcsolatban különösen felerősödő visszhangját is.²¹

Hierónymosnak Antigonos álmaról szóló tudósítását, a királyi aranyvetésnek Mithridatés pontosi dinasztijától várható learatását ennek az iráni képzetnek irodalmi lecsapódásai közt tarthatjuk számon.

V. «ATTILA SÍRJÁNAK» HISTORIOGRÁFIÁJÁHOZ

A kardiai Hierónymosszal való ismerkedésünk során bukkantunk Diodóros XXI. könyvének töredékei közt egy Tzetzéstől (Chil. 6, 470—480 ed. Kiessling) megverselt részletre (frg. 13 Dindorf). Ebben egy bizonyos Kermodigestosról, Audoleónnak, Paionia királyának «hű barátjáról» van szó, aki az elrejtett kincseket «Lysimachosnak vagy valamelyik thrakiai királynak» megmutatta:

... τοὺς θησαυροὺς ἐμήνησε τῷ Θράκης στεφηφόρῳ
τοῦ Σαργεντίου ποταμοῦ κάτωθεν κεκορυμμένους,
τοὺς οὓς αὐτὸς κατέκρυπτε σὺν αἰχμαλώτοις μόνοις,
τρέπων τὴν κοίτην ποταμοῦ καὶ κατορύττων κάτω,
εἶτα τὸν ὄον ἐπαφίεις, τοὺς δ' αἰχμαλώτους σφάττων.

Ez a 470. sorban Diodóros nevével megjelölt részlet a Diodóros-kiadásokban azok után a Konstantinos Porphyrogennétos-kivonatok (frg. 12 Dind.) után következik, amelyekben Lysimachosnak a geta Dromichaitésszal szemben elszenvedett kudarcáról (292) olvashatunk. A Dromichaités-történetet J. Hornblower — «anekdotikus hangneme» miatt — nem érzi hierónymosinak,²² bár ugyanitt a *πλεονεξία*-ra való állandó hivatkozást épp ellenkezőleg Hierónymos művének egyik fő motívumaként értékeli. Lysimachosnak valamivel későbbi beavatkozása a zavaros paioniai helyzetbe²³ mindenestre beleillik Hierónymos történeti művének sejthető koncepciójába.

Minket azonban most nem ez, hanem Paionia királyának kincsei érdekelnek. Francis R. Walton, a Loeb Classical Library Diodórosához^{23a} csatolt magyarázó jegyzetében utal a dák Decebal (Cass. Dio LXVIII 14,4—5) és a gót Alarich nevéhez fűződő «majdnem azonos történetre» (Jord., Get. c. 30): «much the same tale is told of . . . Decebalus . . . and of Alaric . . .» Mindenestre gyanúsak találja a paioniai Sargentios és a daciai Sarge(n)tia folyónév hasonlóságát és így lehetségesnek tartja, hogy Tzetzés a történetet *itt* (a paion Audoleónnal kapcsolatban) tévedésből adta elő (it is possible that Tz. has wrongly introduced the history here).

Tény az, hogy Cassius Dio valóban hasonló kifejezésekkel írta meg a dák király öngyilkossága után állítólag megtalált drágaságok elrejtésének históriáját: *εὐρέθησαν δὲ καὶ οἱ . . . θησαυροί, καίτοι ὑπὸ τὸν ποταμὸν . . . κεκορυμμένοι. διὰ γὰρ αἰχμαλώτων τινῶν τὸν τε ποταμὸν ἐξέτρυψε καὶ τὸ ἔδαφος αὐτοῦ ὤρυξε καὶ*

²¹ Az ún. Hystaspes-jóslatok történelmi háttéréről vö. *Fr. Cumont: La fin du monde selon les mages occidentaux. Rev. Hist. Rel. 103 (1931) 29 skk.; J. Bidez—Fr. Cumont: Les Mages hell. II. Paris 1938. 361 skk.*

²² I. m. 50,104: «The anecdotal tone of ch. 12 . . . seems unlike Hier.»

²³ Vö. *Iust. XVI 3,1; Polyain. Strat. IV 12,3; B. Lenk: RE «Paiones» 2406; J. Kaerst: RE «Audoleon» 2279*

^{23a} XI. köt. London—Cambr. Mass. 1957. 23.

ἐς αὐτὸ πολὺν μὲν ἄργυρον, πολὺν δὲ χρυσόν . . . ἐμβαλὼν λίθους τε ἐπ' αὐτοῖς ἐπέθηκε καὶ χοῦν ἐπεφόρησε καὶ μετὰ τοῦτο τὸν ποταμὸν ἐπήγαγε . . . ποιήσας δὲ ταῦτα διέφθειρεν αὐτούς, ἵνα μηδὲν ἐκλαλήσωσι. Βίκιλις δὲ τις ἑταῖρος αὐτοῦ . . . κατεμήνυσε ταῦτα.

Ezzel szemben a kortárs ifj. Plinius semmi biztosat nem tud a mesés kincsekről. Abban a levelében, amelyben Caniniust a *fabulosa materia* megénekllésére biztatja, mi éppen az általánosságokat találjuk gyanúsnak, illetőleg jellemzőnek (Epist. VIII 4,2): *dices inmissa terris nova flumina, novos pontes fluminibus iniectos . . .* Plinius magyarázói óvatosak: Huszti József szerint²⁴ «valószínűleg arra a legendás részletre (történik) célzás, mely szerint Decebal a Sargetia (talán a Sztrigy)²⁵ folyó vizét új mederbe terelve rávezettette volna elásott kincseire.» Hasonlóképpen A. N. Sherwin—White: «. . . Dec. is said to have diverted the river Sargetia, and buried his treasure in its bed . . .»²⁶ Mi tovább mennénk az óvatosságban: Plinius hatásos témafelsorolásának éppen két bevezető tétele, amelyet a chiasztikus szórend még jobban kiugrat, és amelyet Cassius Dio — egy évszázaddal később — a legendás kincsrejtés topikájához idomított, alkalmasint nem egyéb, mint a nagyralátó hódítóknak — mint például az elvakult Xerxésnek — bűnös merénylete a természet ellen (az Athós átvágása, ill. a Helléspontos áthidalása),²⁷ — Traianus «nagyсандori» ambícióira gondolva persze pozitív hangszerelésben.

Idáig jutottunk, amikor Stith Thompson «Motif-index»-ének V. kötetében²⁸ a következő tételeket találtuk:

N 513: Treasure hidden under the water

513.4: Treasure hidden in river

P 16.4: Persons buried with the king

V 67.3.1: King buried with immense treasure in the ground of an artificially dried river; later the normal course of the river is restored . . .

Az utóbbi tételhez csatolt bibliográfiai eligazítás (A. H. Krappe: *Les funéraires d'Alaric. Ann. de l'Inst. de philol. et d'hist. or. et slaves* 7 [1939—44] 229—240) további vizsgálódások előtt nyitotta meg az utat.

A kérdéses Jordanes-hely (De rebus Get. c. 30) így hangzik: *Quem (sc. Alaricum immatura morte praevenit) nimia dilectione lugentes, Barentinum (?) amnem iuxta Consentinam civitatem de alveo suo derivant . . . Huius ergo in medio alveo collecto captivorum agmine sepulturae locum effodiunt, in cuius foveae gremio Alaricum cum multis opibus obruant, rursusque in suum alveum reducentes, ne a quoquam quandoque locus cognosceretur, fossores omnes interemerunt.* Jordanes előadásának hitelességét, sőt valószínűségét már Krappe mesteré, Salomon Reinach vitatta.²⁹ Logikai természetű ellenvetéseinek kiegészítéséül utalt a titoktartás végett leölt szolgák (foglyok) témájának világszerte

²⁴ Plinius-kiadásában. Bp. 1930. 99.

²⁵ Így pl. Kuzsinszky Bálint az Ókori Lexikonban (I 528 és II 707), N. Vulic: RE «Sarg.» 2498; Graesse—Benedict—Plechl (Orbis Lat. III 253) a Zsillel azonosítaná, de akadt szószólója még a Szeretnek is (A. H. Krappe, az alább id. tanulmány 231. lapján).

²⁶ The letters of Pliny. Oxford 1966. 451.

²⁷ Vö. B. I.: Semiramis kertjeitől a Csörsz árkáig. MTA I. OK. 30 (1978) 427 skk.

²⁸ Copenhagen 1957.

dokumentálható felbukkanására.³⁰ Alarich legendás folyóbatemetését persze nem ő vetette össze először Decebal kincseinek elrejtésével; a gót Jordanes elbeszélését holmi ősgermán szájhagyomány továbbélésével magyarázta.

Krappe Reinachnak némileg B. G. Niebuhr «Ahnenlieder»-elméletére emlékeztető, «kissé reménytelen» (un peu désespérée) hipotézise helyett közelebbi és meggyőzőbb párhuzamokat vonultatott fel. A fogságban meghalt Dániel prófétának³¹ egy Susa melletti folyó medrében keresendő sírjáról a VI. század óta beszéltek (vö. Theodos., De situ terrae sanctae, ed. P. Geyer, Itin. Hierosol., CSEL 99 [1899] p. 149). Ennek a hagyománynak X. századi arab változatai szerint Dániel koporsóját három másikba rejtették, vagy az illető folyót három mederbe terelték, «pour dépister la curiosité du monde et pour tenir secrète la vraie sépulture du saint homme».³² A próféta földi maradványainak biztos birtoklásától tisztelői az életadó esőt remélték.³³ Dániel susai kultuszát Krappe (234) okkal származtatja a kereszténység előtti (hellénisztikus) korból. Ugyanitt említi azt a középkori zsidó hagyományt, amely szerint az egyiptomiak hasonló módon és feltehetőleg hasonló cézzal rejtették el a bibliai József márványkoporsóját a Nilus medrében (még pedig a folyam középső szakaszán, «au profit des deux parties de l'Égypte»); innen vitte volna magával Mózes az ígéret földjére.³⁴ A bibliai hős testének termékenység-biztosító funkcióját A. Jeremias³⁵ József és Tammuz, a par excellence vegetáció-isten azonoságával magyarázta. Ide illik a Toledo Jeshu c., keresztényellenes zsidó iratnak az az adata, amely szerint Júdás Jézus holttestét a maga kertjében, egy vízvezeték alatt ásta el.³⁶

Krappe ezután (235) folklóre-párhuzamokat ismertet Belső-Afrikától Columbiáig, majd Európában Britanniától és Galliától Skandináviáig, amelyek az életükben különleges *mana*-val rendelkező személyek halotti kultuszának elterjedt voltát bizonyítják.

Ebben az összefüggésben értelmezendő Alarich legendás temetése is. A nyugati gót király nem volt ugyan szent, emléke is elhalványult — ha el nem enyészett — a viharos V. század folyamán, de Theoderich keleti gótjainak tudatában majd ő is ott szerepel győzelmes őseik (*proceres . . . qui fortuna vincebant*) között, akiket nem közönséges halandóknak, hanem félisteneknek (*semideos, id est Anses?*) tiszteltek. Nagy Theoderich ős-keresői — száz év elteltével — a cosenzai sír helyett csak legendát találtak, vagy találtak ki, a keleti eredetű vándormotívumot a nyugati gót rokonok hajdani királyára alkalmazván.³⁷

²⁹ S. Reinach: Cultes, mythes et religions. V. Paris 1923. 287 skk. (eredetileg: Rev. Arch. I [1915] 13 skk.).

³⁰ I. m. 230: «ubiquité du thème».

³¹ Vö. Dán. 8,2; Jos., Ant. Rom. X 264; I. a 27. jegyzetben id. tanulmány 436. lapját is.

³² Istachri arab földleírásának német fordítása: A. D. Mordtmann: Das Buch der Länder . . . Heidelberg 1845. 58; vö. P. Schwarz: Iran im Mittelalter nach den arab. Geogr. IV. Leipzig 1921. 361.

³³ Vö. a 27. jegyzetben id. tanulmány 436,52. jegyzetében ismertetett legendával, vagy egy hasonló (veronai) csodával: E. Schmid: Kultübertragungen. Giessen 1909. 82 sk. Más összefüggésben (Temesvári Pelbárt exemplumaival kapcsolatban) tárgyaltam a kérdést: Itk. 78 (1974) 61 sk.

³⁴ P. Schwarz: i. m. 362. — Korr.-j.: József és Dániel koporsójáról I. még Scheiber Sándor: Folklor és tárgytörténet, I. (Bp. 1974) 174 (további irodalommal) és 326.

³⁵ A. Jeremias: Das AT im Lichte des Alten Orients. Leipzig 1930. 375 skk. és 429.

³⁶ Vö. Th. Creizenach: Beitr. zur Gesch. der dt. Sprache u. Lit. II. (1876) 190.

A közelmúltban (1965-ben) mégis ásátásokat folytattak Cosenzától délre,³⁸ persze sikertelenül.

Visszatekintve most a kiindulásra, valószínűnek látszik, csak éppen bizonyíthatatlan, hogy a paioniai kincsek elrejtéséről és felfedéséről szóló Diodóros-történetet is Hierónymosra vezethetjük vissza. A biztosan keleti eredetű motívumot a Kelet ismerője bizvást beleszőhette előadásába, minden-
esetre fejedelmi temetés nélkül, mint ahogy az Decebal kincseinek történetéből is — érthetőleg — hiányzik. Alarich temetésének Jordanes-féle leírását Krappe meggyőzően illesztette bele a kereszténység előtti (hellénisztikus) idők keleti legendáinak összefüggésébe. A motívum életképességét és alkalmazhatóságát szemléltesse végül Attila temetésének a magyar történeti tudatból szinte kiirthatatlan, pedig csak Ipolyi Arnold Magyar mythológiájában (1854) felbukkanó mesés leírása. A százados vita aktáit nem óhajtjuk elővenni,³⁹ tényként csak annyit rögzítünk, hogy az alapszövegben (Jord. c. 49: *postquam . . . est defletus, stravam super tumulum (!) eius . . . concelebrant . . . noctuque secreto cadaver est terra (!) reconditum. Cuius fercula primum auro, secundo argento, tertio ferri rigore communiunt . . . , et ut tot et tantis divitiis humana curiositas arceretur, operi deputatos detestabili mercede trucidarunt, emersitque momentanea mors sepelientibus cum sepulto*) egyetlen szó sincs folyami sírről, amelyet szépíróink Ipolyi pontatlan parafrázisából és sokat sejtető utalásaiból stb. színezték tovább.

Az alaptalan, de csökönyösen továbbélő és -sarjadzó legenda *eredetének* magyarázatául legyen szabad rámutatnunk Ipolyi életének arra a termékeny szakaszára, amelyet az 1840-es évek derekán br. Mednyánszky Alajos fiának nevelőjeként a tudomány- és irodalomkedvelő arisztokrata — egyebek közt az «*Erzählungen, Sagen und Legenden aus Ungarns Vorzeit*» c. elbeszélés-gyűjtemény (1829) szerzője — környezetében töltött. Mednyánszky gazdag könyvtárában, amelyet Mednyánszky Dénes 1896-ban az Eötvös Collegiumnak ajánlódékozott, ma is megvannak August von Platen-Hallermünde művei. A magyar előidők iránt érdeklődő főur csakúgy, mint a Magyar mythologia megírására készülő házitanító aligha nem figyelt fel arra a híres versre, amelyben Platen Alarich busentói sírját énekelte meg (Das Grab im Busento). Az Alarich temetésére vonatkozó Jordanes-helyet Ipolyi (I 280) pontosan idézi, ugyanígy nyilván ismerte az Attilára vonatkozó későbbi passzust is. A lelkesült bajor gróf túlzásai (in der wogenleeren Höhlung wühlten sie empor die Erde, | senkten tief hinein den Leichnam, mit der Rüstung, auf dem Pferde . . .) megmozgathatták a lelkesült magyar olvasók fantáziáját, — talán így színezte ki Ipolyi és sok követője Attila temetésének Jordanesnél olvasható, kevésbé konkrét leírását olyan gazdaggá és érdekfeszítővé, hogy arról a sohasem volt múlt visszaálmodói még ma sem szívesen mondanak le.

³⁷ Két olaszországi legendát *Krappe* már korábban is a perzsa hagyományból eredeztetett: La légende du roi Théodoric. Le Moyen Age 38 (1928) 190 skk.; La légende de l'arrivée des Lombards en Italie. *Ibid.* 44 (1934) 252 skk.

³⁸ Vö.: Baedekers Autoreiseführer (Mittel- und Unteritalien⁴). Stuttgart 1966/67, 157.

³⁹ Vö. *R. Hamar Márta*: Ant. Tan. 31 (1984) 73 skk.